

İBN KUTEYBE (v.276/889) VE TARİHÇİLİĞİ

M. Bahaüddin VAROL*

SUMMARY

IBN KUTAYBA (d.276/889) AND HIS HISTORIOGRAPHY

It is a wellknown fact that the importance of the resources which belong to early period of Islamic history and the writers of these resources. Ibn Kutayba is one of those scholars who wrote in this early period, at the same time he is a distinguished scholar with his quite outstanding scholarly level in the books regarding different topics. His books contain numerous sciences such as language, dictionary, poetry, Qur'an and Hadith as well as Islamic jurisprudence and history. Beside all these issues, he wrote about different subjects like incidents and discussions which have occurred in his time and some kind of replying or answering works dealing with some claims that have been directed to his works and personality. He had a multidimensional personality and capability in scholarly sense. That's why it has been one of the reasons why his quality in this manner attracted humanity in his age and after. He achieved a very rightly fame with this aspect.

Key Words: *Ibn Kutayba, Islamic History, Historiography, Biography.*

İlk dönem İslam Tarihi kaynakları ve bu kaynakları kaleme alan müelliflerin sahip olduğu önem bilinen bir gerçektir. İbn Kuteybe ilk dönem müelliflerden olma özelliğinin yanı sıra farklı konularda kaleme aldığı eserlerdeki seviye ile dikkatleri üzerine çeken âlimlerden biridir. Eserlerinde Dil, Lügat ve Şiir ile Kur'an ve Hadis ilimleri öncelikli yer edinirken Fıkıh ve Tarih ilimleri de bu eserler içerisindeki diğer ilimler olmuştur. Bu konularda verdiği eserlerin yanında yaşadığı dönemde cereyan eden farklı konulardaki tartışmaları ele aldığı ve cevaplar verdiği eserler de kaleme almıştır. Onun ilmi açıdan sahip olduğu bu çok yönlü kişiliği ve bu ilimlerdeki yeterliliği gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde insanların ona rağbetini sağlayan önemli bir unsur olmuştur. Bu yönüyle de İbn Kuteybe haklı bir şöhrete kavuşmuştur.

Onun Tarihle ilgili verdiği eserler çerçevesinde İslam Tarihçiliğindeki yerinin ve tarihçilik anlayışının belirlenmesi, bazı noktalara açıklık getirmesi açısından önemlidir. İlk olarak, erken sayılabilecek bir dönemde yaşamış olması yönüyle verdiği bilgilerin İslam Tarihindeki değerinin yanında, takip ettiği metot ve değerlendirmeleri Tarih ve kültür alanında önemli bir bakış açısı sağlayacaktır. Bu noktada onun "el-Mearif" ve "Uyunu'l-ahbar" isimli eserleri

günümüzde de çok iyi bilinen iki önemli kaynaktır. Tarihçiliği yönüyle İbn Kuteybe'yi önemli kılan diğer bir husus da, Hz.Peygamber'in vefatından sonraki süreçte hilafet problemiyle başlayıp, Abbasi halifeleri Me'mun ve Mu'tasım dönemlerine kadar geçen sürede cereyan eden hadiselerle ilgili önemli bilgilerin yanı sıra Endülüs fethi ile ilgili de detaylı bilgi veren "*el-İmame ve's-siyase*" isimli eserin ona nispet edilmesidir. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülerek tartışmalar yapılmış, bir takım delillerle bu eserin ona ait olmadığı yönünde görüşler serdedilmiştir. Ancak bu konuda tutarlı ve doğru bir yaklaşımda bulunabilmek için İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemin, ilmi kişiliğinin ve eserleri ile metodunun bilinmesi gerekmektedir. Bu açıdan biz daha önce kaleme aldığımız ve "*el-İmame ve's-siyase*" isimli eserin ona ait olup olmadığı tartışmasını konu edinen araştırmamız nedeniyle burada bu konuya kısa bir bilgi vermenin dışında girmeyi uygun bulmuyoruz.¹ Bu araştırmamızda onun hayatı ve tarihe dair eserleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra onun tarihe bakışı, algılayış ve yorumlayış ile diğer tarihçilerden farkı ve İslam tarihçiliğindeki yeri hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Hayatı

İbn Kuteybe, hicri üçüncü asrın önemli ilmi şahsiyetlerinden biridir. (213-276/828-889) İslami ilimlerin tedvin ve tasnif çalışmalarının yoğun olarak yürütüldüğü dönemde önemli ilim merkezlerinden olan Bağdat'ta yetişmiştir. Onun doğumu, nesebi ve hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır.

Asıl adı Abdullah b. Müslim b. Kuteybe olan İbn Kuteybe'nin künyesi ise Ebû Muhammed'dir.² Farklı sebeplere dayalı olarak çeşitli nispetleri bulunan İbn Kuteybe'nin en meşhur ve maruf olan nispeti "*Dîneverî*"dir.³ Onun

- 1 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: M.Bahaüddin Varol, "*el-İmame ve's-siyase*" isimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?, *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt:16, Sayı:2, Ankara 2003 s.308-321.
- 2 Bazı kaynaklarda onun isminin Muhammed b. Müslim b. Kuteybe, künyesinin de Ebu Abdillâh olduğu ifade edilmişse de, genel teracim kaynakları dikkate alındığında bunun yanlış bir isimlendirme olduğu görülecektir. Brockelmann, "İbn Kuteybe", *İA*, İst.,1962, V/II, s.762. Ancak, Lecomte Gerard bunu daha sonraki baskıda tashih etmiştir. (EF, Leiden,1986, III/840). Aynı hatanın diğer bir örneği için bkz: İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaaası*, (çev: Hayri Kırbasoğlu), İst., 1979, s.XXII.
- 3 Bundan ayrı olarak doğduğu yere nispetle "Kûfî", babasının Mervî olması nedeniyle "Mervezî", hayatının uzun bir süresini geçirdiği Bağdat'a nispetle "Bağdâdî", dedesi Kuteybe'ye istinâden de "Kutebî" veya "Kuteybî" şeklinde nispetleri sözkonusudur. Ancak o, İslâmî literatürde İbn Kuteybe ed-Dîneverî ismiyle maruf ve meşhur olmuştur. Bkz.: İbn Nedim, *el-Fihrist*, (thk: Yusuf Ali Tavil), Beyrut, 1996, s.23; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtü'l-udebâ*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire, thz., s.209; Bağdâdî, Hatib, *Târihu Bağdâd*, Beyrut, thz. X/170; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, Beyrut, Thz., XIII/297; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (thk: Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, Thz. II/246; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, (thk: Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut, 1994, [261-280]/382; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Beyrut, Thz. II/169; Muhammed el-İskenderânî, İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-ahbâr* isimli eserinin Muhakkık Mukaddimesinde, Beyrut, 1994, I/8; İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut, 1990, XI/57; Brockelmann, "İbn Kuteybe", *İA*, V/II, s.762; İbn Hallikân, bu nispetin türetilişi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. II/247.

Dinever'e nisbet edilmesi, buranın onun doğum yeri veya yetiştiği yer olduğundan dolayı değildir. Ancak, ne zaman ve ne kadar süre ile yaptığı kesin olarak bildirilmemekle beraber İbn Kuteybe'nin orada kadılık görevinde bulunmuş olmasından dolayıdır.⁴ Yoksa onun Dinever'de yetiştiği gibi bir iddia,⁵ doğruyu yansıtmadığı gibi terâcim kaynaklarında nakledilen bilgilere de ters düşmektedir. İbn Kuteybe'nin ailesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmama- makla birlikte onun babası Müslim'in Mervli⁶ ve Ebû Abdullah ismiyle tanınan ilim ve hadis ehlinde biri olduğu bildirilmektedir.⁷ İbn Kuteybe'nin 213/828 tarihinde doğduğu konusunda kaynaklar arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak bazı müellifler onun Bağdat'ta doğduğunu haber verirlerken⁸, diğer bazıları da Küfe'de dünyaya geldiğini bildirmektedirler.⁹

Çocukluk ve gençlik yıllarının nerede ve nasıl geçtiğine dair de kaynaklar- da herhangi bir bilgi bulunmayan İbn Kuteybe, özellikle ilmî kazanımlarını Bağdat'ta gerçekleştirmiştir. Bağdâdî'nin naklettiği; "O Bağdat'a yerleşti ve oradakilerden hadis rivayetinde bulundu" ifadesi¹⁰ bu hususu desteklemek- tedir. Yine onun hadis rivayet edip ilim tahsil ettiği hocalarının çoğunlukla Bağdatlı olmaları da onun, en azından gençlik yıllarından itibaren Bağdat'ta bulunduğunu ortaya koymaktadır.¹¹

İbn Kuteybe'nin ne zaman vefat ettiği konusunda da farklı birtakım riva- yetler olmasına rağmen 276/889 yılı bu konuda tercih edilen bir tarih olmuş- tur. İbn Nedim bu konuda 270/883 tarihini verirken,¹² İbn Hallikân, 270/883 ve 271/884 tarihlerinin de ileri sürüldüğünü, ancak doğru olanın 276/889 olduğunu bildirmektedir.¹³ İbnü'l-Cevzî ise Küfe'de vefat ettiğini ve kadı Ebû Hâzım'in yanına defnedildiğini haber vermektedir.¹⁴

4 Servet Ukkâşe, İbn Kuteybe'nin "el-Meârîf" isimli eserinin muhakik mukaddimesinde, Beyrut, 1960, s.35; Ayrıca bkz: İbn Nedim, 123; İbn Hallikân, II/246; Bağdâdî, X/170; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/296; Zehebî, *Tarih*, (261-280)/382; İbnu'l-Enbârî, 209; İbnu'l-İmâd, II/169; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarabat, 1357 h., V/102; Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut, Thz., IV/280.

5 Tahsin Yazıcı, "Dinever", *DİA*, İst. 1994, IX/356.

6 Bağdâdî, X/170; krş: el-İskenderânî, s.7.

7 Servet Ukkâşe, İbn Kuteybe'nin "el-Mearîf" isimli eserinin muhakik mukaddimesinde, s.32.

8 Bağdâdî, X/170, Kiftî, *İnbâhu'r-ruwât alâ enbâhi'n-nuhât*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbra- him), Beyrut, 1986, II/143.

9 İbn Nedim, 123; İbnu'l-Enbârî, 209; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, Beyrut, 1965, VI/66; Broc- kelmann, "İbn Kuteybe", *İA.*, V/II, s.762.

10 Bağdâdî, X/170.

11 Servet Ukkâşe, 36.

12 İbn Nedim, 123.

13 İbn Hallikân, II/246; İbnu'l-Cevzî de bu tercihte bulunmaktadır. (*el-Muntazam*, V/102). Zehebî ise sadece bu tarihi verirken (*Siyeru a'lâm*, XIII/300; *Mizânü'l-i'tidâl*, II/503), bazı müellifler de bu farklı tarihleri vererek herhangi bir tercihte bulunmamışlardır. Bkz: Bağdâdî, X/170; İbnu'l-Enbârî, 210; İbn Kesir, XI/48 ve 57.

14 İbnu'l-Cevzî, V/102.

Bilgi Kaynakları ve Öğrencileri

İbn Kuteybe'nin çok yönlü ilmi kişiliğinin yanında temayüz ettiği bazı ilim dalları da vardır ki, bunlarla ilgili müstakil önemli eserler vermiştir. Bize ulaşan ya da bibliyografik eserler vasıtasıyla isimleri ve konuları bize aktarılan eserlerini incelediğimiz zaman bu ilimlerin öncelikle Kur'an ve hadis ilimleri ile dil, edebiyat, nahiv, fıkıh, şiir ve tarih olduğu görülecektir. Bütün bunların yanında onun felsefe ve mantık gibi ilimlerle de meşgul olduğu ifade edilmektedir.¹⁵ Onun bu ilimleri tahsil ettiği ve önemli eserler vermesine sebep olan hocaları, zamanının önemli tefsir, hadis, fıkıh, nahiv ve diğer ilimlerin öncü isimlerinden oluşmaktadır. Onun bilgi kaynaklarından ilk olarak ifade edeceğimiz Babası Müslim b. Kuteybe'dir.¹⁶ Tabakat kaynaklarında onun hakkında herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen İbn Kuteybe'nin ilmini ilk olarak ondan aldığını tahmin ediyoruz. Zira o, "*el-Meârif*", "*Uyûnu'l-ahbâr*" ve "*Ğaribu'l-hadis*" gibi eserlerinde babasından bazı bilgiler nakletmekte ve çeşitli rivayetlere yer vermektedir.¹⁷ Daha sonraki süreçte ise o, dil ile ilgili ilmini Ebû Hâtim es-Sicistânî (v.255/869) ve Ebu'l-Fadl er-Rayâşî (v.257/871)'den, fıkıh ve hadis ilimlerini İshak b. İbrahim el-Hanzalî yani İbn Râheveyh (v.238/852)'den almıştır. Ayrıca kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu diğer alimler ise, Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî, Ziyad b. Yahya el-Hassânî ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'dir.¹⁸

İbn Kuteybe 18 yaşında iken Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın arkadaşı olan Ahmed b. Sa'îd el-Lihyânî (v.231/845)'den "*Kitâbu'l-emvâl*"i okumuştur. Ayrıca Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (v.231/845), Kadı Yahya b. Eksem (v.242/856), Hermele b. Yahya et-Tecîbî (v.243/857), Ebû Abdillâh Hassen b. Hüseyin b. Harb es-Sulemî el-Mervezî (v.246/860), Da'bîl b. Ali el-Huzâî (v.246/860), Ebû Abdillâh Muhammed b. Merzûk b. Bukeyr b. Behlûl el-Bâhilî el-Basrî (v. 248/862), Ebû İshâk İbrahim b. Süfyân ez-Ziyâdî (v.249/863), Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (v.248 veya 255/862,869), Muhammed b. Ziyad b. Ubeydullah b. Ziyad b. Rabi' ez-Ziyâdî (v.252/866), Ebû Yakûb İshak b. İbrahim b. Muhammed es-Savaf el-Bâhilî (v.253/867), Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Ebî Hazm el-Kutâî (v.253/867), Ebu'l-Hattâb Ziyad b. Yahya b. Ziyad el-Basrî (v.254/868), Şubâbe b. Süvvâr (v.254/868), Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız (v.254/868), Ebû Yakub İshak b. İbrahim b. Habîb el-Basrî (v.257/871), Ebû Tâlib Zeyd b. Ahzem et-Tâî el-Basrî (v.257/871),

15 Abdullah Cebbûrî, İbn Kuteybe'nin "*Ğaribu'l-hadis*" isimli eserinin muhakkık mukaddimesinde, Bağdat, 1977, s.11.12.

16 İbn Kuteybe'nin hocaları hakkında geniş bilgi için bkz: Servet Ukkâşe, 38-38; el-İskenderânî, 8.9; Abdullah Cebbûrî, "Dirâse fî Kütübi İbn Kuteybe", *Mecelletü'l-adâbî'l-mustansirîyye*, Bağdat, 1977, Yıl:2, Sayı:2, s.105.

17 Servet Ukkâşe, 12.

18 Bağdâdî, X/170; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/297; İbnü'l-İmâd, II/169; Zehebî, *Tarih*, (261-280)/382; İbn Hallikân, II/246.

Ebu'l-Fadl Abbas b. el-Ferac er-Rayâşî (v.257/871), Ebû Sehl es-Seffâr Ubde b. Abdillâh el-Huzâî (258/872) ve Abdurrahman b. Bişr b. Hakem b. Habîb b. Mihrân (v.260/874) onun ilim alıp rivayet naklettiği alimlerdendir.

İbn Kuteybe kaleme aldığı eserleriyle zamanının önemli meselelerine ışık tutmuş, çeşitli konulardaki ihtilaf ve istifhamları gidermeye çalışmıştır. Bu kendi döneminde bizzat kendi gayretleriyle ortaya çıkan bir durum olduğu gibi, kendisinden sonra da oğlu Ahmet ve diğer öğrencileri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İbn Hallikân'ın naklettiği bilgiye göre o, vefat edinceye kadar eserlerini Bağdat'ta öğrencilerine okutmaya devam etmiştir.¹⁹ Onun bu gayreti insanların kendisinden istifade etmesini sağlamıştır. Bunun yanında sağlığında iken kendisinden istifade edip, vefatından sonra da onun görüş ve düşüncelerini daha sonraki nesillere aktaran öğrencileri yetişmiştir. Bu öğrencilerden ilk olarak zikredeceğimiz oğlu Ahmet'tir. (Ebû Cafer Ahmed b. Abdillâh, v.322/953). Onun, babasının eserlerini Kur'an'ı ezberler gibi ezberlediği bildirilirken²⁰ yine babasının onun için eserlerinin birer nüshalarını muhafaza ettiği ve hemen hemen bütün eserlerinin onun yanında bulunduğu nakledilmiştir.²¹ Oğlundan sonra torunu Ebû Ahmed Abdülvahid b. Ahmed b. Abdillâh b. Müslim de babası vasıtasıyla dedesinin eserlerinden nakillerde bulunmuştur.²² Diğer öğrencilerinin bazıları ise şunlardır: Ahmed b. Mervan el-Mâlikî (v.298/910), Ebubekir Muhammed b. Halef b. El-Merzûbân (v.309/921), Ebu'l-Kasım İbrahim b. Muhammed b. Eyyub b. Beşir es-Sâîğ (v.313/925), Ebû Muhammed Ubeydullah b. Abdirrahman b. Muhammed b. İsa (v.323/934), Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed b. Abdillâh b. Bueyr et-Temîmî (v.334/944), Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (v.335/945), Kasım b. Esbağ el-Endelûsî (v.340/951), Abdullâh b. Cafer b. Dürüstüveyh el-Fârisî (v.335/945), Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Muhammed b. Cafer b. Muhammed el-Ezdî (v.348/959), Ebubekir Ahmed b. Hüseyin b. İbrahim ed-Dîneverî, Ebû Abdillâh b. Ebi'l-Esved (v.343/954), Ebu'l-Yesr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî.²³

Eserleri

İbn Kuteybe'nin eserlerinin sayısı ile ilgili olarak farklı kaynaklarda farklı bilgilerle karşılaşmaktayız.²⁴ Biz burada sayı ile ilgili farklılıkları bir kenara bırakarak, eserlerinin isimlerini zikretmek ve bazıları hakkında da kısa bilgi

19 İbn Hallikân, II/246; krş: el-İskenderânî, 9.

20 Abdullah Cebbûrî, Muhakkik Mukaddimesi, 15.

21 Servet Ukkâşe, 39.

22 Abdullah Cebbûrî, Muhakkik Mukaddimesi, 16; el-İskenderânî, 9,10.

23 İbn Kuteybe'nin öğrencileri hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Hallikân, II/246; Bağdâdî, X/170; Zehebî, Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/297; Zehebî, *Tarih*, (261-280)/382; el-İskenderânî, 9; Servet Ukkâşe, 39,40.

24 Geniş bilgi için bkz: Abdullah Cebbûrî, a.g.m., 109 vd.

vermek istiyoruz. Ancak burada, bu eserlerin sayısının 300'e ulaştığını bildiren görüşe dikkat çekmek istiyoruz. İbn Teymiye'nin, "*et-Tahdis bi menâkıbı ehlî'l-Hadis*" isimli eserden naklederek verdiği bu görüş²⁵ abartılı bir bilgi olmaktadır. Çünkü bir çok kaynakta onun eserlerinin 60 civarında olduğu bildirilirken²⁶ böyle büyük bir rakamın izahı pek mümkün görünmemektedir. Öyle görünüyor ki bu, İbn Kuteybe'nin eserleri içerisinde yer alan ve müstakil konuları içeren bölümlerin ayrı birer esermiş gibi kabul edilmesinden kaynaklanan bir durum olmuştur.²⁷

İbn Kuteybe'nin bazı eserleri farklı kaynaklarda farklı isimlerle zikredilmiştir. Ancak bunların tek bir esere işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle biz bu isimleri bilinen meşhur isminden sonra zikrederek okuyucuya sunmak istiyoruz.²⁸

Tefsir ve Kur'an İlimleri

- Tefsîru ğarîbî'l-Kur'ân = Ğarîbû'l-Kur'ân = Meâni'l-Kur'ân.
- Te'vîlû müşkilî'l-Kur'ân = Müşkilû'l-Kur'ân.
- el-Kurâât = Vücûhû'l-kurâât.
- İ'râbu'l-kurâât = İ'râbû'l-Kur'ân.
- er-Redd ale'l-kâilî bi halkî'l-Kur'an = er-Redd alâ men yekûlu bi halkî'l-Kur'an.

Hadis İlimleri

- Ğarîbu'l-Hadis = ez-Zevâid fî ğarîbî'l-Hadis.
- Islâhû'l-ġalat =Islâhû ġalatı Ebî Ubeyd=Tebyînû'l-ġalat fî ğarîbî'l-hadis li Ebî Ubeyd.
- Te'vîlû muhtelifî'l-Hadis = Müşkilû'l-Hadis = el-Müşkil = İhtilâfû te'vîlî'l-Hadis.
- el-Mesâil ve'l-lûġa fî'l-Hadis ve'l-lûġa = el-Mesâil ve'l-cevâbât.

Edebiyat, Şiir, Nahiv ve Dil

- Edebû'l-kâtib = Edebû'l-küttâb.
- Uyûnû's-şî'r = el-Merâtib ve'l-menâkıb min uyûnî's-şî'r.
- Kitâbu'l-meâni'l-kebir = Meâni's-şî'ri'l-kebir = Meâni's-şî'r.

25 İbn Teymiye, *Tefsîru Sûretî'l-İhlâs*, Mısır, 1323 h., s.86.

26 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeraf, *Tehzîbû'l-esma ve'l-lugat*, Beyrut, Thz., II/281.

27 Servet Ukkâşe, 55: Bu konuda örnek olarak Katib Çelebi'nin ayrı bir eser olarak zikrettiği ancak aslında diğer eserler içerisinde bir bölüm olan "*İstimâu'l-ġunâ bi'l-elhân*" isimli bölümü zikredebiliriz.

28 İbn Kuteybe'nin eserlerine işaret eden kaynaklar ve sayfaları şu şekildedir: İbn Hallikân, II/246; Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, X/170; Zehebi, *Siyeru a'lâm*, XIII/297,298; Zehebi, *Tarihü'l-İslâm*, (261-280)/382; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, III/358; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fî tabakâtî'l-udebâ*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire, thz, s.209; Nevevî, *Tehzîbû'l-esmâ*, II/281; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, II/169; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İst, 1971, I-II/ilgili sayfalar; Kütü, *İnbâhû'r-ruvât*, II/144-146; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-mufessirin*, Kahire. 1972.

- *Câmiu'n-nahvi'l-kebir* = *Câmiu'n-nahv*.
- *Câmiu'n-nahvi's-sağır*.
- *eş-Şi'r ve's-şuarâ* = *Tabakâtü's-şuarâ* = *Divânü's-şuarâ*.

Tarih ve Kültür Tarihi Alanındaki Eserleri:

- *el-Meârif*.
- *Uyûnü'l-ahbâr*.
- *Tarihu İbn Kuteybe*.²⁹

Diğer Eserleri:

- *Câmiu'l-Fıkh* = *Kitâbu'l-Fıkh* = *Kitâbu't-tefkâh*.
- *Kitâbu'l-eşribe*.
- *el-Meysir ve'l-kidâh*.
- *Delâilü'n-Nübüvve* = *Delâilü'n-Nübüvve mine'l-İkutubi'l-münezzele ale'l-Enbiyâi aleyhimü's-selâm* = *A'lâmü'n-nübüvve*.
- *el-İhtilâf fî'l-lafzi ve'r-reddi ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*.
- *Kitâbu'l-envâ*.
- *et-Tesviye beyne'l-Arab ve'l-acem*.
- *Te'vilü'r-ru'yâ* = *Ta'birü'r-ru'yâ* = *İbâratü'r-ru'yâ* = *et-Ta'bîr*.

Müstakil eser olarak zikredilen bu eserler haricinde İbn Kuteybe'ye nisbet edilen ancak kendi başına müstakil bir eser olmayıp, diğer eserler içerisinde bir bölüm olan bazı isimler vardır. Bunlar teracim kaynaklarında ayrı birer esermiş gibi zikredilmesine rağmen bunların bazıları, İbn Kuteybe'nin diğer eserleri içerisinde mevcut olmaları, diğer bazılarının da aynı şekilde olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bunlar;

- *Takvîmü'l-lisân* (*Edebü'l-Katib içerisinde bir bölüm*)
- *Kitâbu'l-ilm* (*Uyûnü'l-Ahbâr içerisinde bir bölüm*).
- *er-Risâle fî'l-hattı ve'l-kalem* (*Edebü'l-Kâtib içerisinde bir bölüm*)
- *Divânü'l-küttâb*
- *Halku'l-insân*
- *Kitâbu'l-hayl*
- *el-Hikâye ve'l-mahkî*
- *Ferâidü'd-dürr*
- *Hikemü'l-emsâl*
- *Âdâbü'l-aşera*
- *el-Cevâbâtü'l-hâdırâ*
- *Kitâbu'l-fürs*
- *Kitâbu'l-hicv*

29 İbn Kuteybe'nin teracimi hakkında bilgi veren kaynaklarda hakkında bilgi verilmeyen böyle bir eser, bazı arşivlerde yazma nüsha halinde bulunmaktadır. Bu eserin İbn Kuteybe'ye ait olup olmadığı konusu ihtilâfidir.

- *Adâbü'l-kırâe.*
- *Kitâbu'l-ibl*
- *Kitâbu'l-vahş*
- *Siyeru'l-acem*
- *Kitâbu'l-vüzerâ*
- *Kitâbu's-suyâm*
- *İstimâû'l-ğınâ bi'l-elhân*
- *Kitâbu edebî'l-kâdî*
- *Sinâatü'l-kitâbe*
- *Kitâbu'n-neseb*

İbn Kuteybe'ye ait olmayıp ona nisbet edilen eserler

Bazı kaynaklarda İbn Kuteybe'nin müellifâtından olduğu ifade edilen bir takım eserler vardır ki, bunların aslında O'na ait olmayıp sonradan O'na nisbet edildiği kabul edilmektedir.³⁰ Bunlar:

- *el-İmâme ve's-siyâse*
- *Kitâbu'l-cerâsîm*
- *Kitâbu'n-nebât*
- *el-İştikâk*
- *Kitâbu'l-ercûze fi'z-zâi ve'd-dât*
- *Vasıyyetü İbn Kuteybe li veledihî*
- *Telkînü'l-müteallim fi'n-nahv.*

İlmi Kişiliği

İbn Kuteybe, kaleme aldığı eserlerinde de görüldüğü gibi, çok yönlü bir ilmi birikime sahiptir. Bunlar arasında dil, lügat, edebiyat ilk sıraları oluştururken, onlardan daha geri olmamak üzere tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri gelmektedir.³¹ Ancak O'nun tüm eserlerine şamil olmak üzere Arapça ve lügat ilimlerindeki vukûfiyetinin bir göstergesi olarak, kelime ve tâbir tahlilleri önemli yer tutmaktadır. Bu metotla Kur'an ayetlerine ve hadislerle getirdiği te'vîl ve tahliller, kendisinden sonraki bazı alimlerin tenkitlerine yol açarken, birçoklarının ise takdirlerine mazhar olmuştur.

İbn Kuteybe hakkında bilgi veren müelliflerin hemen hemen tamamı O'nun dil, edebiyat, nahiv ve şiir konusundaki otoritesine değinmişlerdir. İbn Nedîm; "O, dil, nahiv, ğaribü'l-Kur'ân, meânî'l-Kur'ân, şiir ve fıkıhta alim idi."³² derken İbnü'l-Enbârî ise: "Dil, nahiv ve şiir konusunda alim, diğer ilimlere de sahip idi."³³ demektedir. Zehebi ise, O'nun Arap dili, haberler ve eyyâm bilgileri açı-

30 Abdullah Cebbûrî, "Dirâse fi kutûbi İbn Kuteybe" *Mecelletü Adâbi'l-Mustansırıyye*, Yıl:2, Sayı:2, Bağdat, 1977; Aynı Makalenin devamı, Sayı:3, Bağdat, 1978., 122-126.

31 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1990, XI/57.

32 İbn Nedîm, 123.

33 İbnü'l-Enbârî, 209.

sından otorite olduğunu bildirmektedir.³⁴ Nitekim İbn Kuteybe nahiv konusundaki otoritesiyle, Basra ve Kûfe arasındaki nahiv muhalefetine iştirak etmiş ve bu iki ekolü uzlaştırmak suretiyle “Bağdat Nahiv Ekolü”nun kurucusu olmuştur.

Diğer taraftan İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem, ilmi seviyenin yükseldiği buna, bağlı olarak da bazı siyasi ve itikadi konulardaki fikri ayrılıkların ve tartışmaların ortaya çıktığı bir dönemdir. O, bu tartışma konularında taraf olmadığı gibi yanlış düşünceleri tenkid eden görüşlerini içeren eserler kaleme almıştır. Bu çerçeveden olmak üzere “Halku'l-Kur'ân” meselesine değinmiş, “Mücessime” ve “Müşebbihe” fitnelerine dair görüşler serdetmiştir. Aynı dönem içerisinde ortaya çıkan Şuûbiyye hareketini tenkit etmiş ve bu noktada Arapların özelliklerini ve faziletlerini ortaya koyan bir risale te'lif etmiştir. Brockelmann, İbn Kuteybe'nin bu yönüyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Asrının önemli alimlerinden biri olan İbn Kuteybe, dönemindeki Ebû Hanîfe ed-Dineverî ve Câhız gibi zamanının bütün ilmlerine sahip idi. Tahsil arzusunu hissederek yüksek sınıf halkına ve devlet büyüklüklerine te'lif ettiği eserlerle bilgilerini arzettiği. Farklı düşüncelerin tartışıldığı dönemde O, Kur'an ve hadisi savunmuştur. Bu çerçevede kendisine yöneltilen müşebbihe veya dinsizlik ithamına karşılık bu görüşleri reddeden müstakil bir eser kaleme almıştır.”³⁵

İbn Kuteybe, fazla rivayeti olmamakla birlikte, hadis ricali arasında sıkı kabul edilmiştir.³⁶ Bağdat'a yerleşip orada İshak b. Râheveyh, Ebû Hâtim ve diğerlerinden rivayetlerde bulunduğunu bildiren İbnü'l-Cevzi, onun, güvenilir bir alim olduğunu ve önemli eserler kaleme aldığını bildirmiştir.³⁷ İbn Kuteybe aleyhine söylenilen bir takım görüşleri nakleden Zehebî, Hâkim'in:

“Ümmet, Kuteybi'nin yalancılığına icmâ etmiştir” sözünü naklederek: “Ümmet sadece Müseyleme ve Deccâl'in yalancılığına icmâ etmiştir. Bir çok ravi, İbn Kuteybe'den nakillerde bulunmuşlardır”

diyerek bu görüşe olan tenkidini ifade etmiştir.³⁸ Aynı şekilde Hammâd b. Hibetullah el-Harrânî'nin naklettiği bir haberde, Ebû Tâhir es-Selefi de, Hâkim'in:

“İbn Kuteybe'den nakil yapmak caiz değildir” sözünü naklederek: “İbn Kuteybe, ehl-i sünnetden ve sika bir ravidir, Hâkim bu sözünde O'nun mezheple ilgili durumunu kasdetmiştir.”

dediğini nakletmektedir.³⁹

34 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/298.

35 Brockelmann, “İbn Kuteybe”, *İA.*, V/II, s. 762,763.

36 Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi nakâi'r-ricâl*, (thk: Ali Muhammed Becâvî), Mısır, Thz., II/503; İbn Halikân, II/246; İbn Hacer, II/358; Ayrıca İbn Kuteybe'nin naklettiği bazı hadis rivayeti örnekleri için bkz: Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/300-302.

37 İbnü'l-Cevzi, V/102.

38 Zehebî, *Tarih*, (261-280)/383.

39 Zehebî, *Tarih*, (261-280)/383.

İbn Kuteybe'nin mezhebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, Maliki mezhebine müntesib olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir. İbn Teymiye O'nun için: *"Ahmed ve İshak'ın mezhebine meylediyordu"*⁴⁰ bilgisini verirken, İbn Hacer ise, onun İshak b. Râheveyh'in görüşlerini takip ettiğini, ancak Muhammed b. Zekerıyya b. Abdül-A'lâ'dan duyduğuna göre, Maliki mezhebine mensup olduğunu haber vermektedir.⁴¹ İbn Kuteybe'nin itikadi noktada müşebbihe ve kerrâmiyye'ye meyilli olduğu konusundaki görüşlerin ise O'nun eserleri göz önüne alındığı takdirde doğru olmadığı anlaşılabacaktır.⁴² Zehebî, Ebû Bekir el-Beyhakî'nin İbn Kuteybe'nin Kerrâmiyye'nin görüşüne sahip olduğuna dair sözü ile Darekutnî'nin, *"Mir'âtü'z-zemân"* isimli eserinde isnadsız bir rivayette O'nun Müşebbihe'ye meyilli olduğu iddiasını naklederek, bu görüşlerin doğru olmadığını bildirmektedir.⁴³ Gerçekte Kerrâmiyye ve Müşebbihe'ye reddiye yazan birisinin onlardan olduğu görüşü doğruyu yansıtan bir ifade olması mümkün değildir. İmam Zehebî, O'nun hakkındaki bu haksız iddiaları zikrettikten sonra, bizzat İbn Kuteybe'nin kendi düşünceleriyle bu iddiaları boşa çıkarmaya çalışmıştır.

"Nuaym b. Hammâd'dan, Muhammed b. İsmail et-Tirmizî kanalıyla ve sahih isnadla duyduk ki, O, İbn Kuteybe'nin şöyle dediğini işitmiştir: "Kim Allah'ı, yaratıklarına benzetirse kafır olur, kim de Allah'ın kendisini vasiyladığı şeyleri reddederse o da kafır olur. Allah'ın kendisini vasiyladığı şeyler, kendisi olmadığı gibi O'nu teşbihe de bir rehber olamaz."

İbn Kuteybe'nin bu görüşlerini nakleden Zehebî:

"Sıfatlar mevsufa tabidir, şayet mevsuf "senin benzerin yoktur"⁴⁴ şeklinde ise, bu Zât-ı Mukaddestir. Benzerinin olmaması O'nun sıfatıdır. Öyleyse O'nun sıfatı ve zatı hakkında söylenen arasında bir fark yoktur. Bu aynı zamanda selefin görüşüdür"

diyerek, İbn Kuteybe'nin görüşünün isabetli olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵

İbn Kuteybe'nin ilmi kişiliğini ve akidesini en güzel bir biçimde ortaya koyan İbn Teymiye'dir. Onu, ehl-i Sünnetin önemli simalarından kabul eden İbn Teymiye: *"Mûtezile için Câhız ne ise, Ehl-i Sünnet için de İbn Kuteybe odur"* diyerek onun önem ve değerini ortaya koymuştur. Bundan ayrı olarak İbn Teymiye, İbn Kuteybe için şu ifadelere yer vermektedir: *"İbn Kuteybe, alimlerin, imamların ve faziletli kimselerin önde gelenlerindendi. Çok güzel ve muhtevalı eserlere sahipti. Bunların sayısı üçyüze ulaşıyordu. Ahmed ve İshak'ın mezhebine meylediyordu. İbrahim el-Harbî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî ile muasırdı. Mağrib halkı da ona büyük değer veriyor ve ona dil uzatanları*

40 İbn Teymiye, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, 86.

41 İbn Hacer, III/358.

42 Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, II/503; *Tarih*, (261-280)/383; İbn Hacer, III/357.

43 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/299, 300.

44 Şûrâ, 42:11.

45 Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIII/299, 300.

zındıklıkla itham ediyorlardı. Yine Mağrib halkı: “Evinde onun eserlerinden herhangi biri olmayan da hayır yoktur” diyorlardı.⁴⁶ İbnü'l-Enbârî, takip ettiği usul ve metodu açısından İbn Kuteybe'yi tenkid ederek:

“İnsanlar müteşabih ayetlerin manaları konusunda ileri geri konuşuyorlar, bunun karşısında seleften herhangi bir nakilde bulunmuyorlar. Bu hususta lûgat ilminin şâz ifadelerinin delil olarak gösteriyorlar” demiştir. İbn Teymiye onun bu tenkidini: “İbn Kuteybe, Kur'an ve Hadisin manalarına vakıf, onunla hüküm verme konusunda da İbnü'l-Enbârî'den daha bilgilidir. Yine, sünnete sarılma konusunda ondan daha ilerdedir. İbnü'l-Enbârî, lûgat konusunda bilgili bir alimdir. Ancak, lûgatı iyi bilen herkes, hüküm çıkarma konusunda uzman değildir” diyerek İbn Kuteybe'yi savunmuştur.⁴⁷

İbn Kuteybe'nin görüşlerini ortaya koyması açısından dikkatimizi çeken diğer bir husus ise onun, gençlik yıllarında ders okuduğu Câhız'a karşı daha sonraları cephe alıp onun görüşlerini tenkid etmesidir. Ona göre Câhız, İslâmî çok daha kuvvetli deliller olmasına rağmen nasrânî deliller kullanmış ve eserlerini alay konusu olan bazı şeylerle doldurmuştur. Yine o, Câhız'ın hadislerdeki bazı konuları sözkonusu ederek alaya aldığını (Balina ciğeri, şeytanın boynuzu, Haceru'l-Esved'in aslında beyaz olup müşriklerin onu siyaha boyadıkları gibi), böyle yapmakla hadisi hafife aldığını ve batıla hizmet ettiğini ileri sürmüştür.⁴⁸

İbn Kuteybe ile Câhız arasındaki ihtilafa işaret eden Ahmed Emin, bu hususta şu görüşlere yer vermektedir:

Onlar arasındaki ihtilafın esas nedeni, fikri özellikleri ve itikadi mezhep noktasındaki farklılıklarıdır. Câhız'ın hafız ruhlu ve mizahu çok seven kişiliğine karşılık İbn Kuteybe, ciddi, vakarlı ve verdiği hükümlerde tutarlı bir kişiliğe sahiptir. Câhız, mutezile itikadi ekolüne mensup iken, İbn Kuteybe Ehl-i Sünnettendir. Bu iki ekol arasındaki mücadele çok yönlü ve uzundur. Câhız, gerçekten de ilmi yönden güçlüdür. Değindiği konularda çok bilgili ve düşüncesini söz ve kalemle çok güzel ifade yeteneğine sahiptir. İbn Kuteybe ise -bana göre- daha çok genel anlamda bir bilgiye sahip, çok eser sahibi bir kimsedir. Bu yönüyle Câhız'a yakın bir ilmi yeterliliğe sahiptir. Eserlerine baktığımız zaman onun çeşitli ilmi sahalara el attığını görürüz. Dil, nahiv, edebiyat, şiir, hadis, fıkah, tarih ve dini mezhepler alanlarında eserler vermiştir.⁴⁹

İbn Kuteybe'nin sahip olduğu düşünceler, onun ilmi yeterliliği ve otoritesiyle hem kendi dönemindeki hemde daha sonraki müslümanlar nezdinde değer bulmasını sağlamıştır. Yaptığı tefsir, te'vil ve yorumlardan insanlar, asırlar boyunca istifade etmişlerdir.⁵⁰

46 İbn Teymiye, 86; Bu ifadelerin bir benzerini İbn Kesir'de de görmek mümkündür. el-Bidâye, XI/57.

47 İbn Teymiye, 95, 96.

48 Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, Thz., 1/402.

49 Ahmed Emin, 1/402,403.

50 el-İskenderânî, 9,10.

İslam Tarihçiliğindeki Yeri

Hicrî üçüncü asırda yetişen önemli alimlerden birisi olan İbn Kuteybe'nin eser verdiği konulardan birisi de Tarih'dir. Onun ilmi kişiliği çerçevesinde yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tarih, ilmi birikim ve muhteva içerisinde geri planda yer almaktadır.

İbn Kuteybe'yi Tarih'te önemli kılan ilk sebep, elbette ki ilk dönem müelliflerinden olmasıdır. Önde gelen ilk dönem tarihçilerinden Halife b. Hayyât (v.240/854), Buharî (v.256/870), Belâzûrî (v.279/893) ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (v.282/895) ile aynı dönemlerde yaşamıştır. Yine onun fazla rivayeti olmamasına rağmen hadis ricali içerisinde güvenilir kabul edilmesi ve Ehl-i Sünnet ekolüne mensup olup, ortaya çıkan bir çok siyâsî ve itikâdî oluşumlardan kendisini uzak tutarak, bunların yanlış görüşlerine objektif tenkitler yöneltmiş olması da bu ilim içerisindeki önemini ortaya koyan diğer bir kişisel özelliği olmaktadır. Burada onun Tarih'le ilgili eserlerini kısaca tanıtarak bu ilim dalı içerisindeki metot ve rivayetlerinin önem ve değerini ortaya çalışacağız. Zira İbn Kuteybe'nin tarih ve kültür alanındaki eserlerini tanımamız bize onun tarihçiliği konusunda önemli bilgiler verecektir.

el-Meârif

İbn Kuteybe'nin Tarihle ilgili olarak zikredebileceğimiz ilk eseri el-Meârif'dir. Siyasi hadiselerin detaylarına girmeden daha çok mücmel bilgiler sunan bu eser, insanın yaratılışından başlamak suretiyle sırasıyla peygamberler, ilk halifeler, Emevî ve Abbâsî halifeleri ile bazı sahabelerin kısa biyografilerinden bahseden bir eserdir.

İbn Kuteybe bu eserin mukaddimesinde neden böyle bir eser kaleme alma ihtiyacı hissettiğini ve hangi konuları ele aldığını ifade etmektedir. Bu çerçeveden olmak üzere, şerefli ve itibarlı kimseler arasında "Edeb" in ortaya çıkması, alimlerin sahip olduğu şeref ve itibar, ilmin ve beyanın fazileti, ilim öğrenmenin önemi ve bunun meliklere ve şerefli kimselere bildirilmesi gibi genel anlamdaki kültürel birikimin insanlara aktarılması olarak özetlemektedir. Bunu yaparken de bazen peygamberlerin, idarecilerin veya alimlerin sözlerinden bazen de neseb, geçmiş zaman veya Arap kültüründeki önemli günlerden örneklerle izaha çalışmıştır. Bu arada bizzat olaya veya söze şahid olan kimselerden de bilgi nakletmiştir.

İbn Kuteybe'nin bu eseri yazmada zikrettiği en önemli gerekçe neseb meselesi olmuştur. O, insanların neseblerini bilmemelerinden, geçmişlerine ait sağlıklı bilgiye sahip olmadıklarından şikayet etmekte ve insanların bu konuda bilgilendirilmesinin önemine inanmaktadır.

el-Meârif ilk olarak yukarıdaki ifadeleri ihtiva eden müellifin mukaddimesiyle başlamaktadır. Daha sonra insanın yaratılışı konusuyla başlayan eserde sırasıyla, Adem (A.S)'dan başlayarak peygamberler hakkında bilgi ve kendi dönemlerinde cereyan eden bazı hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Hz.Muhammed gönderilmeden önce insanların dinleri hakkındaki bazı bilgilerden sonra, geniş bir şekilde Arapların nesebi ile ilgili bilgi vermektedir. Hz.Peygamber'in kısa hayatı, peygamberliği ve savaşlarını da ihtiva eden kısımda, akrabaları ve nesebi hakkında da bazı malumata yer vermektedir. Daha sonra ilk halifeler olan Hz.Ebubekir, Hz.Ömer, Hz. Osman ve Hz.Ali ile dönemlerindeki olaylardan çok kısa bilgiler aktarmaktadır. Diğer bazı sahabiler ile Emevi ve Abbasi halifelerinin hayatları hakkında bilgi verilen bölüm ise müellifin kendi dönemine kadar uzanmaktadır. Daha sonra, en geç vefat eden sahabiler, müellefei kulüb, münafıklar, diğer meşhur kimseler, mezhep imamları, müctehidler, hadis, kıraat, ensab, nahiv ve tarih âlimleri, önemli mescidler, Arap yarımadası, kendileri ile anlaşma yapılanlar, fetihler, cahiliyedeki meşhur günler ve o dönemdeki çevre bölgelerdeki idareciler hakkında bilgiler aktarılmaktadır.

Bu eser metod ve muhteviyat açısından, diğer İslam Tarihi kaynaklarında gördüğümüz gibi, olayları kronolojik sıra içerisinde detaylı bir şekilde aktarılması ve nakillerde bulunulması şeklinde değildir. Tarihi seyir içerisindeki olay ve şahıslar hakkında kısa ve mücmel bilgilerin kültürel birikimlerle birlikte aktarılması şeklinde bir muhtevaya sahiptir. Eser, bazı olaylar, isim listeleri, kısa biyografiler, neseb, fırka ve rical üzerinde durmaktadır. Öyle görünüyor ki, İbn Kuteybe bu eseriyle, insanların peygamberler tarihi, Hz.Muhammed'in hayatı, ilk halifeler ile diğer önemli kişi ve olaylar hakkında doğru bilgi edinme ihtiyaçlarını karşılanmasını arzu etmiştir. Abdülaziz ed-Dürî de, eserin ihtiva ettiği konuları ve metodu ile ilgili bilgi verdikten sonra: *"Öyle sanıyorum ki bu kitap, tarihi bilgilerin ana hatlarıyla ortaya konulması yönündeki ihtiyacı karşılamak amacıyla kaleme alınmıştır"* demektedir.⁵¹ Yoksa bu eserde tarihi olaylar ve kişiler hakkında detaylı bilgi bulmak mümkün değildir.

İbn Kuteybe bu eserinde bizzat duyduğu bilgilerin yanında kendinden önceki Vehb b. Münebbih, İbn İshâk, Vâkıdî ve Kelbî gibi müelliflerden nakillerde bulunmuştur. Naklettiği bilgilerle ilgili olarak, sadece kaynakları değil aynı zamanda bilgileri de tenkide tabi tutmuştur. O'nun bu eserde genel olarak takip ettiği metod, tarafsızlık içerisinde gerçeklerin vurgulanması metodudur. Ancak buna rağmen o, ara sıra çeşitli konularda ileri sürülen görüşlere yer vermekte, bu esnada kendisi de çok az olarak bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Uyûnû'l-Ahbâr

Klasik İslam Tarihi çizgisinden daha çok kültür tarihi alanına yakın bir muhtevaya sahip olan *Uyûnû'l-Ahbâr*, İbn Kuteybe'nin çok yönlü kişiliğiyle de bütünleşerek farklı konulardaki bilgileri ihtiva etmektedir. Çeşitli konu başlıklarıyla faklı on kitaptan oluşan bu eserde İbn Kuteybe başlıklar altında çok daha farklı bilgi ve bakış açısıyla Hz. Peygamber'den başlamak suretiyle İslami ilk dönemdeki meşhur simaların o konuya ilişkin görüş ve rivayetlerine yer vermektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu eser on kitaptan oluşmaktadır. Bunlar: 1- Kitâbu's-Sultân, 2- Kitâbu'l-Harb, 3- Kitâbu's-Südûd, 4- Kitâbu't-Tabâi' ve'l-Ahlak, 5- Kitâbu'l-İlm, 6- Kitâbu'z-Zühd, 7- Kitâbu'l-İhvân, 8- Kitâbu'l-Havâic, 9- Kitâbu't-Taâm, 10- Kitâbu'n-Nisâ'. Eserin konusunun daha bariz olarak ortaya çıkması için bu kitapların içerdiği hususları kısaca ifade etmemiz uygun olacaktır.

1-Kitâbu's-sultân: Genel olarak içinde bulunduğu toplumda idareci konumunda olan insanların tavır ve hareketlerinin konu edildiği bu bölüm, onların yaşayışları, dostlarında bulunması gerekli özellikler, onlara karşı konuşmaları ve onlarla muamelesi gibi hususları belirtmektedir. Ayrıca, seçeceği görevlilerin kendilerini temsil edeceği yönüyle bu seçimde dikkat edecekleri hususlara işaret ederek, konu ile ilgili rivayet, söz ve şiir örneklerine yer vermektedir.

2-Kitâbu'l-harb: Önceki kitapla yakın konuları paylaşması nedeniyle bir-biri ile konu olarak benzer görünen bu bölümde ise İbn Kuteybe, harb adabından, hazırlık plan ve ordunun durumu hakkındaki çeşitli rivayet ve görüşlere yer vermektedir.

3-Kitâbu's-sü'dûd: Hakimiyet ve hüküm sürme anlamına gelen sü'dûd bölümünde yine konu ile ilgili edeb kaideleri üzerinde durulmaktadır.

4-Kitâbu't-tabâi' ve'l-ahlak: İhtiva ettiği konular yönüyle önceki kitabın bir bölümü olarak nitelendiren İbn Kuteybe, burada, insan tabiatlarının farklılığı ile buna bağlı olarak hal ve hareketlerin düzeltilmesi ve diğer ahlaki faziletler üzerinde durmaktadır.

5-Kitâbu'l-ilm: İlim, alimler ve ilim öğrencileriyle ilgili bilgilerin yanında çeşitli konuları ihtiva etmektedir.

6-Kitâbu'z-zühd: Kitâbu'l-İlm'in bir parçası olarak kabul edebileceğimiz bu bölümde de İbn Kuteybe, zühd ve zahidlerle onların sahip oldukları sıfatlara ilişkin görüş ve rivayetleri aktarmaktadır.

7-Kitâbu'l-ihvân: İnsanlar arasındaki dostluk ve kardeşliğe teşvik ile bu kardeşlikten murad olunacak şeyler ve özellikleriyle ilgili görüş ve rivayetleri ihtiva etmektedir.

8-Kitâbu'l-havâic: Önceki kitaba yakın ve onun bir parçası olabilecek bu bölümde de, insanın ihtiyaçları, özellikleri, bunlara karşı sabır ve şükür ile diğer konuların açıklandığı görüş ve rivayetler nakledilmektedir.

9-Kitâbu't-taâm: Arap kültüründeki yemekler ve bunların hazırlanışı ile, yeme adabı, açlık, oruç, dua, cimrilik ve içeceklerle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. .

10-Kitâbu'n-nisâ': Yine Arap kültüründeki nikah ve yemek bağlantısı ile bunun Arap toplumundaki görüntüsünün yanında, kadınlar, özellikleri ve bu konuda yapılan tavsiye ve görüşler nakledilmektedir.

İbn Kuteybe bu eserinde ele aldığı konu ile ilgili olarak, Hz.Peygamber'den nakledilen bir hadis varsa önce onu zikretmekte, daha sonra da Ashab'ın büyüklerinden başlamak üzere o konu ile ilgili sözü olan kişilerin sözlerini ve bu esnada geçen haberleri aktarmaktadır. Bu yönüyle eser, klasik bir İslam Tarihi görüntüsünün dışında, daha çok kültüre dair bilgileri farklı ağızlardan sunan bir kaynak hüviyetine sahiptir. Bu yönüyle de sahasındaki en önemli eserlerden birisidir. Diğer taraftan, edeb ve ahlaki hususiyetlere bağlı olarak ifade edilen görüş ve rivayetler, cereyan eden siyasi birtakım hadiseler ve şahısların bu hadiseler içerisindeki rol, hareket ve görünüşlerini de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle de eser, titiz bir tetkikle incelendiği zaman olaylar içerisindeki ince detayların ortaya çıkmasını sağlayacak bir özelliğe sahiptir.

İbn Kuteybe'ye nispet edilen *el-İmâme ve's-siyâse* isimli eser

"*el-İmâme ve's-siyâse*", çeşitli merkezlerdeki yazma eser kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan ve farklı yerlerde müteaddit defalar baskısı yapılmış olan meşhur bir eserdir. En eski matbu nüshası Kahire-1322/1905 tarihli baskısıdır.⁵² Bundan sonra oldukça sık olarak müteaddit defalar iki cilt, ancak tek kitap olarak basılmıştır. Bu şekilde günümüzde farklı kişiler tarafından tahkikli baskıları da yapılmaktadır.

el-İmâme ve's-siyâse muhteva olarak Hz.Ebubekir ve Hz.Ömer'in faziletlerini nakleden birkaç rivayetle başlamakta daha sonra sırasıyla Hz.Ebubekir'in halife seçilmesi, Hz.Ali'nin tepkisi, Hz.Ömer'in Hz.Ebubekir tarafından halife tayin edilmesi ve Hz.Ömer'in şehadeti sonrası şûrâ olayı ile sonrasında cereyan eden hadiselerle devam etmektedir. Eserin birinci cildinde özellikle ilk dönemdeki hilafet çevresinde ortaya çıkan hadiseleri ele alması, ismiyle örtüşen bir durum arz etmektedir. Hulefâ-ı Râşidîn dönemindeki bir çok gelişmelere hiç yer vermeden doğrudan hilafet çevresindeki mücadele ve münakaşalara

52 Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cemü matbûât'l-Arabiyye ve'l-muarrabe*, Mısır, 1928, s.212.

yer verip özellikle Hz.Ebubekir, Hz.Ömer ve Hz.Osman'ın halifeliklerine karşı gelenler ile bu çerçevede gelişen olaylara yer vermesi dikkatleri çekmektedir. Yine, Hz.Ali ile Muâviye arasındaki mücadele ile Muâviye ile Hz.Hasan arasında cereyan eden hadiseler oldukça geniş yer tutmaktadır. Muâviye'nin oğlu Yezid'e biat alma girişimlerinin de geniş yer aldığı eserde daha sonra sırasıyla Emevî halifeleri, onların halifelîğe gelişleri ve bu çerçevede cereyan eden hadiselere yer verilmektedir.

Eserin ikinci cildinde ise Harre vak'asıyla başlayan süreçte gelişen hadiselerden sonra Mûsâ b. Nusayr liderliğinde başlayan Kuzey Afrika ve Endülü's fetihleri diğer hiçbir kaynakta bulunmayan bilgilerle oldukça geniş ve tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Eser son olarak Harun Reşid döneminde, Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin öldürülmesi konusuyla sona ermektedir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse *el-İmâme ve's-siyâse*'de olaylar kronolojik sıra ile ele alınmış, rivayetler genel lafızlarla nakledilmiştir. Eserde olaylara yönelik direkt rivayetlerin azlığı, müellif ile ilgili kesin bilgiler elde etme konusunda olduğu gibi, ne zaman kaleme alınmış olabileceği hususlarında da kesin hüküm vermeyi zorlaştıran bir unsur olmaktadır. Diğer taraftan eserin ilk bölümü olarak nitelendirilebileceğimiz hilafet problemi ve bu çerçevede cereyan eden hadiseler nakledilirken fetihler, diğer siyâsî olaylar ve ensab hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Emeviler döneminde Yezid b. Muâviye'nin hilafeti ve kendisine yönelik isyan hareketlerinden sonra daha ziyade halifelere yönelik isyan hareketleri ağırlıklı olarak yer almaktadır. Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'in idareye gelmelerinden sonra ise adeta hilafetle ilgili mücadeleler -ki bu dönemde hilafet çevresinde önemli mücadelelerin olduğu bir gerçektir- ve çeşitli isyan girişimleri bir tarafa bırakılarak Musa b. Nusayr'ın göreve getirilmesiyle başlayan süreçte Kuzey Afrika fetihleri çok ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Eserin bu yönü müellifinin İbn Kuteybe olup olmayacağı noktasındaki istifhamı güçlendiren bir husus olmaktadır.

Sahip olduğu özellikler yönüyle *el-İmâme ve's-siyâse*'yi önemli kılan üç nokta vardır. Bunlardan birinci ve en önemlisi ihtiva ettiği konular yönüyledir. Hz.Peygamber'in irtihalinden sonraki süreçte ortaya çıkan hilafet problemiyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmesi bu noktadaki değeri ortaya koymaktadır. Yine özellikle ikinci ciltte yoğunlaşan Kuzey Afrika fetihleri ve Musa b. Nusayr'ın faaliyetleri çok ayrıntılı ve diğer İslam Tarihi kaynaklarında olmayan bir şekilde anlatılması onun değerini artırmaktadır. Eseri önemli kılan ikinci yön, dönem itibariyle erken dönemde kaleme alınmış olmasıdır. *el-İmâme ve's-siyâse*'nin ravilerini incelediğimiz zaman bunların vefat tarihleri itibariyle 195/811 ile 274/887 tarihleri arasında yaşadıkları görülmektedir. Bu da bize eserin bu

tarihler arasında yada bu tarihlere yakın bir dönemde kaleme alındığı bilgisini vermektedir. Eseri önemli kılan diğer bir husus da İbn Kuteybe'ye nispet edilmiş olmasıdır. İbn Kuteybe yukarıda ifade ettiğimiz gibi, farklı konularda kaleme aldığı eserlerindeki yeterlilik ve seviye ile ilmi ağırlığını hissettiren önemli bir alimdir. İşte İbn Kuteybe'nin bu özellikleri el-İmame ve's-Siyase isimli eserde nakledilen rivayetlerin değerini bir kat daha artırmıştır. Ancak eserin ona aidiyeti noktasındaki istifhamlar bu durumu engellemektedir.

el-İmame ve's-siyāse'nin İbn Kuteybe'ye ait olamayacağını iddia eden ilk kişi müsteşrik Pascual de Gayangos (1809-1897)'dur.⁵³ Ondan sonra gerek müsteşrik olsun gerekse Müslüman araştırmacılar olsun onun ileri sürdüğü iddialar çerçevesinde *el-İmame ve's-siyāse*'nin İbn Kuteybe'ye ait olmadığını savunmuşlardır.⁵⁴ Pascual de Gayangos'un ileri sürdüğü iddia ve delilleri ondan sonra Reinhart Dozy (1820-1883), *Tārīhu's-siyāsi ve'l-edebī li İsbanya* isimli eserinde naklederek aynı iddiaları savunmuştur.⁵⁵ Daha sonra, Michael Jan De Goeje konunun üzerinde durmuş, Brockelmann da ondan iktibasla İslam Ansiklopedisi'ndeki maddesinde bu hususu ele almıştır.⁵⁶

Arap dünyasındaki özellikle son dönem araştırmalarda, *el-İmame ve's-siyāse*'den nakledilen bilgiler veya İbn Kuteybe ile ilgili verilen bilgilerde bu eserin ona ait olmadığına işaret edilerek konuya dikkat çekilmektedir. Bu hususta Türkiye'de yapılan çalışmalarda, bu eserden yapılan nakillerde konu hakkındaki şüphelere ilişkin herhangi bir bilgi verme ihtiyacının hissedilmesi, bu konunun daha detaylı ve ilmi çerçevede ele alınıp incelenmesini gerekli kılmaktadır. Ancak bu konu ile ilgili olarak bu kadar bilginin bu araştırma çerçevesinde yeterli olacağını düşünüyoruz.⁵⁷

53 Gayangos, Pascual de, *The History of Muhammedan dynasties in Spain*, Vols:2, Londres, 1840-1843, (bu çalışma daha sonra "*Tārīhu'l-hukmī'l-İslāmī fi İsbanyā*" ismiyle arapçaya terceme edilmiştir.)

54 Şeyri, Ali, *el-İmame ve's-siyāse*'nin Muhakkiki, Beyrut, 1990, Mukaddime, s.8; Binyūnus ez-Zâki, "*Ta'lik alâ nisbett'l-Kitāb el-İmame ve's-siyāse li'bni Kuteybe*", Menhel, Cidde, 1986, sayı:447, s.142-144; Binyūnus ez-Zâki, "*Müsācele ilmiyye havle Kitāb el-İmame ve's-siyāse el-mensūb li'bni Kuteybe*", el-Besâir, Fransa, 1987, sayı:9, s.45,46; Ukkāşe, s.56,57; Cebrâil Cebûr, "*Kitābū'l-İmame ve's-siyāse el-mensūb li'bni Kuteybe men hüve müellifuhū*", Ebhâs, Beyrut, 1960, s.386,387; el-İskenderâni, Muhammed, *Uyūnū'l-ahbâr*'ın Muhakkik Mukaddimesinde, Beyrut, 1994, s.24,25.

55 Dozy, Reinhart, *Recherches Sur l'Histoire et la Littérature de l'Espagne Pendant le Moyen Age*, Leiden, 1881, Vol:1, pp.21-28; Krş: İshak Musa Hüseyin, İbn Kuteybe, Arapçaya Terc: Hâşim Yâğî, Beyrut, 1980, s.77-78.

56 C.Brockelmann, "İbn Kuteybe", İA., V/II, s.763; Konu ile ilgili bilgi için bkz: Lecomte, Gerard, *Ibn Qutayba*, Damas, 1965, s.174-176; M.Abdullah İnan, Alman Weil ve İtalyan Amari'nin de bu iddialara sahip çıkarak savunduklarını ifade etmektedir. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Kahire, 1988, 1/24.

57 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: M.Bahaüddin Varol, "el-İmame ve's-siyāse" isimli Eserin Müellifi İbn Kuteybe midir?, *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt:16, Sayı:2, Ankara 2003 s.308-321.

Târîhu İbn Kuteybe

İbn Kuteybe'nin bu isimde bir eserinin olup olmadığı ne biyografik ne de bibliyografik eserlerde söz konusu edilmemektedir. Bu eserle ilgili olarak sadece Katip Çelebi, Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin, "*Tarih*" isimli eseriyle ilgili olarak verdiği bilgide, Mes'ûdî'nin, İbn Kuteybe'nin Ebû Hanife'nin bu eserini alıp kendisine mal ettiğini bildirdiğini haber vermektedir.⁵⁸

Şakir Mustafa, Dimeşk Zahirîye kütüphanesinde bu isimde bir eser olduğunu haber vermekte ve bunun daha detaylı olarak araştırıldıktan sonra hakkında bazı şeylerin söylenebileceğini bildirmektedir.⁵⁹ Büyük bir ihtimalle bu eser de, *el-İmâme ve's-siyâse* gibi, İbn Kuteybe'ye sonradan nispet edilen bir eser olduğu tahmin edilebilir. İbn Kuteybe'nin eserlerinin zikredildiği hiçbir kaynakta bu ismin geçmemiş olması bu görüşü destekleyen en güçlü delil olmaktadır. Yine de eser hakkında kesin konuşmak için, üzerinde çalışma yapılmasının gerekliliği ortadadır.

Sonuç

İbn Kuteybe farklı ilim dallarında kaleme aldığı eserleriyle çok yönlü bir bilimsel birikimi yansıtan bir âlim görünümündedir. Onun bu birikimi içerisinde Tarih ilmi oldukça geri bir plandadır. Zira dil, lügat, meânî, tefsir, hadis ve bazı fikhî konularla ilgili eserleri gerek kendi döneminde gerekse kendinden sonraki süreçte birçok âlim tarafından benimsenen ve nakledilen bilgiler olmuştur. *el-İmâme ve's-siyâse* isimli eserin ona aidiyeti konusundaki ciddi iddia ve görüşler dikkate alındığında İbn Kuteybe'nin tarihçiliği ile ilgili şeyler ilk olarak onun bu konuda daha özgün bir yapı sergileyen *el-Meârif* isimli eseri üzerinden söylenebilir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi *el-Meârif*, tarih yazıcılığında olaylar ve kişilerle ilgili genel bilgi veren, yani detaya girmeyen bir özelliğe sahiptir. Genel anlamda bazı tarihçi ve ensab yazarlarının da eserler verdiği bu metot daha çok konuda ancak kısa ve öz bilgilerin verilmesi esasına dayanmaktadır. Konuların kısa olarak ele alınmış olması daha fazla konu hakkında bilgi verme imkânı sağlamaktadır. Bu noktada söz konusu edilebilecek onun ikinci eseri ise *Uyûnû'l-Ahbâr* adlı eseridir. Bu eser ise tarihle değil belki daha çok kültür tarihi ile ilgili bir muhtevaya sahiptir.

İbn Kuteybe'nin bu eserleri bağlamında tarihçiliği ile ilgili söylenebilecek ilk şey, onun ilk dönem İslam Tarihi müellifleri ve kaleme aldıkları eserlerden oldukça farklı olduğudur. Bu bizim klasik İslam Tarihi geleneği ve üslubundan uzak bir yaklaşımı ifade etmektedir. Eserlerin olaylar ve şahıslarla ilgili

58 Katip Çelebi, 280.

59 Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-muerrihûn*, Beyrut, 1978, I/240.

verdikleri bilgileri yoğun rivayet nakliyle verme usûlü İbn Kuteybe'de yoktur. *el-Meârif*'de nakledilen bilgilerin hemen hemen hepsi diğer kaynaklarda daha detaylı anlatılan bilgilerdir. Bu nedenle *el-Meârif*'in temel özelliği orijinal ve diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler elde etmekten daha ziyade ihtiva ettiği konularda ondan ek bilgi ve teyit anlamında referans vermek için kullanılabilir bir yapıda olmasıdır. Genel anlamda onun eserleri ve bilimsel birikimi ile ilmi alandaki etkileri dikkate alınacak olursa onun bir tarihçi olarak isimlendirilmesinin doğru olmayacağı açıktır. Bununla beraber eserlerindeki üslup ve yeterlilik onun naklettiği bilgilere olan güveni en üst seviyeye çıkarmaktadır. Bu açıdan verdiği bilgilerin kullanılmasının ayrı bir önem ve değeri vardır.

Burada hemen belirtmemiz gerekiyor ki, İslam Tarihi salt olaylar ve şahıslar tarihi değildir. Elbette kronoloji, tarihi olayların aktarılmasında çok önemli bir husus olmakla birlikte bunun dışında nakledilen bilgiler değersiz ve kullanılamaz demek değildir. Özellikle son dönemlerde sosyal ve kültürel İslam Tarihi araştırmalarındaki yoğunluk da dikkate alınacak olursa İbn Kuteybe gibi öğretici tarih metodunu benimseyen müelliflerin eserlerinin çok daha farklı ve önemli bir yere sahip olduğu görülecektir. Bu açıdan onun *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eserindeki kimi detay bilgiler, yine *el-Meârif*'deki kimi mücmel bilgiler çok önemli bir noktayı aydınlatmaya referans olabilecektir. Bu noktada İslam Tarihi araştırmacılarına düşen görev, İslam Tarih ve Kültürü birikimini bize ulaştıran bütün bu müellifler ve eserlerinden en iyi şekilde istifade etmektir. Ancak bu şekilde yapılan araştırmalar gerçek değer ve anlamına kavuşmuş olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah Cebbûrî, "Dirâse fi kütûbi İbn Kuteybe" *Mecelletü Adâbi'l-Mustansırıyye*, Yıl:2, Sayı:2, Bağdat, 1977; Aynı Makalenin devamı, Sayı:3, Bağdat, 1978., 122-126.
- , İbn Kuteybe'nin "Ğarîbû'l-Hadis" isimli eserinin muhakkik mukaddimesinde, Bağdat, 1977.
- Abdülaziz ed-Dürî, *Bahs fi neş'eti ilmi't-tarih inde'l-Arab*, Beyrut, 1993, s.54.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, Thz., 1/402.
- Bağdâdî, Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, Thz.
- Binyûnus ez-Zâkî, "Müsâcele ilmiyye havle kitâb el-İmâme ve's-siyâse el-mensûb li'bni Kuteybe", el-Besâir, Fransa, 1987, sayı:9, s.45,46.
- , "Ta'lik alâ nisbeti'l-kitâb el-imâme ve's-siyâse li'bni Kuteybe", Menhel, Cidde, 1986, sayı:447, s.142-144.
- Brockelmann, "İbni Kuteybe", *İA*, İst., 1962.
- Cebrâil Cebbûr, "Kitâbu'l-imâme ve's-siyâse el-mensûb li'bni Kuteybe men hüve müelli-fuhû", Ebhâs, Beyrut, 1960, s.386,387.
- Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Kahire, 1972.
- Dozy, Reinhart, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen age*, Leiden, 1881, Vol:1, pp.21-28.

- Gayangos, Pascual de, *The History of Muhammedan Dynasties in Spain*, Vols:2, Londres, 1840-1843, (bu çalışma daha sonra "*Tārīhu'l-hukmī'l-İslāmī fī İsbanyā*" ismiyle arapçaya terceme edilmiştir.).
- İbn Hallikān, *Vefeyâtü'l-a'yân*, Thk: Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, Thz.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, Beyrut, 1990.
- İbn Kuteybe, Hadis Müdafaası, çev: Hayri Kırbasoğlu, İst., 1979.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Thk: Yusuf Ali Tavit, Beyrut, 1996.
- İbn Teymiye, *Tefsīru sūreti'l-İhlās*, Mısır, 1323 h.
- İbnü'l-Enbārī, *Nūzhetü'l-elibbā fī tabakāti'l-üdebā*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Thz.
- İbnü'l-Esir, *el-Kāmül fī't-tarih*, Beyrut, 1965.
- İbnü'l-İmād, *Şezerātü'z-zeheb*, Beyrut, Thz.
- İshak Musa Hüseyinî, İbn Kuteybe, Arapçaya Terc: Hâşim Yâğî, Beyrut, 1980.
- Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İst, 1971.
- Kıftî, *İnbâhu'r-rwât alâ enbâhi'n-nühât*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1986, II/143.
- Lecomte Gerard, *El²*, Leiden, 1986, III/840.
- Lecomte, Gerard, *Ibn Qutayba*, Damas, 1965.
- M.Abdullah İnan, *Devletü'l-İslâm fī'l-Endelüs*, Kahire, 1988, I/24.
- M.Bahaüddin Varol, "*el-İmāme ve's-siyāse*" isimli eserin müellifi İbn Kuteybe midir?, İslami Araştırmalar Dergisi, cilt:16, Sayı:2, Ankara 2003 s.308-321.
- Muhammed İskenderânî, İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-Ahbâr isimli eserinin Muhakkiki, Beyrut, 1994.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin b. Şeraf, *Tehzibü'l-esma ve'l-lugat*, Beyrut, Thz., II/281.
- Servet Ukkāşe, İbn Kuteybe'nin "*el-Meârif*" isimli eserinin muhakkik mukaddimesinde, Beyrut, 1960.
- Şakir Mustafa, *et-Tārīhu'l-Arabî ve'l-muerrihûn*, Beyrut, 1978.
- Şeyrî, Ali, *el-İmāme ve's-siyāse*'nin Muhakkiki, Beyrut, 1990.
- Tahsin Yazıcı, "Dinever", DİA, İst. 1994, IX/356.
- Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cemü matbûâtı'l-Arabiyye ve'l-muarrabe*, Mısır, 1928, s.212.
- Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fī nakdi'r-ricâl*, Thk: Ali Muhammed Becâvî, Mısır, Thz.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut, Thz.
- Zehebî, *Tārīhu'l-İslâm*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut, 1994.